

EKONOMİK GELİŞME-ETNİK ÇATIŞMA İLİŞKİSİNE DAİR NİTEL BİR ANALİZ

*Mürsel BAYRAM

*Ömür TOKER

* Halil Özcan ÖZDEMİR

Özet

Bu çalışmada ekonomik gelişme göstergeleri ile etnik çatışmalar arasında bir ilişkinin olup olmadığı tartışılmış ve tespit edilebilen ilişkilerin niteliği analiz edilmiştir. Ekonomik faktörler ile etnik çatışmalar arasında anlamlı bir ilişkinin kurulabileceği fakat bunun tek yönde genellenebilir bir ilişki olmadığı savunulmuştur. Zira birçok vakada kimlik vurgusu, ekonomik çıkar güdüsünün önüne geçebilmektedir. Dahası, gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelerdeki çatışmalara müdahale edebilme kapasiteleri ile az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerdeki etnik sorunlara müdahale edebilme kapasiteleri aynı olmadığı için az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki etnik çatışmalar hem siyasi hem iktisadi anlamda dış müdahale faktörleriyle daha kolay uluslararasılaşabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Gelişme, Etnik Çatışma, İşgücü Piyasası, Bölgelerarası Eşitsizlik

Abstract

This paper aims to discuss the existence of a relationship between economical development indicators and ethnic conflicts as well as to analyse the quality of that relationship. It is argued that a significant, albeit not generalisable, relationship exists between economical factors and conflicts. Ethnic identity prevails over economical interests in a great deal of cases. Furthermore, the capacity of developed nations to intervene in conflicts in underdeveloped nations is certainly much higher than the capacity of underdeveloped nations to intervene in conflicts in developed nations. Ethnic conflicts in underdeveloped and/or developing nations are easily internationalised as they are more vulnerable to foreign interventions in both political and economical terms.

Keywords: Economical Development, Ethnic Conflict, Labour Market, Interregional Inequality

* Okutman, Ahi Evran Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu; Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. E-mail: murselbayram@gmail.com

* Öğretim Görevlisi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü. E-mail: otoker@ahievran.edu.tr

* Öğretim Görevlisi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü. E-mail: hoozdemir@ahievran.edu.tr

Giriş

İnsanlar tarih boyunca hem bireysel hem grupsal düzeyde farklı amaçlar için birbirleriyle çatışmıştır. Bir ya da birden fazla etnik grubun diğer etnik gruplara veya bu grupların hâkim olduğu devlet otoritesine karşı başkaldırması şeklinde ortaya çıkan çatışmalar ise modern ulus-devlet sisteminin doğuşu ile birlikte artış göstermiştir.¹ Özellikle dekolonizasyon ile yapay ulus-devletleşmenin hızlandığı 1950’li yıllardan itibaren etnik gruplar arasındaki anlaşmazlık ve cepheleşmeler kronik bir hal almıştır.² Devletler açısından ciddi bir istikrarsızlık unsuru olan bu sorunlar, her sosyal olguda olduğu gibi, birden fazla faktörle açıklanabilir.

Batılı liberalist düşüncenin yayılımına bağlı olarak insanlık tarihinin son 250 yılını şekillendiren faktörlerin başında ekonomi gelmektedir.³ Bu anlamda toplumsal çatışmalar ile ekonomik faktörler arasında da kayda değer bir ilişki söz konusudur fakat bu ilişki, insanın tamamen “ekonomik bir varlık” (*homo economicus*) olduğunu kanıtlayacak nitelikte değildir. Birey ya da gruplar, genellikle önceden belirledikleri amaçlara (güç, statü vb.) ulaşmak için çatışmaları araç olarak kullanma eğilimindedirler.

Buradan hareketle bu makalede, çatışma-ekonomisi ilişkisine dair teoriler ele alınmış; etnik çatışmalarda etkili olan ekonomik faktörlere değinilmiş ve ekonomik gelişme göstergeleri ile etnik çatışmalar arasındaki ilişki incelenmiştir. Etnik çatışmalar ile millî birliğin maddî unsurları arasında iki yönlü bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir.

1. Çatışma-Ekonomi İlişkisine Dair Teorik Perspektifler

Çatışma olgusu, birey ya da grupların amaçsal ayrışmalar üzerinden birbirleriyle mücadele, kavga yahut savaş halinde olmalarını ifade eder.⁴ Etnik, dilsel, dinsel, kültürel, sosyo-ekonomik, siyasî ve benzeri nitelikteki insan gruplarının güç, statü veya kaynaklar üzerinde hak iddia etmeleri, bunları elde etmek için rakiplerini elimine etmeye çalışmaları ve bağdaşmaz amaçlar üzerinden birbirleriyle mücadeleye girişmeleri, doğal olarak bir çatışma

¹ Muzaffer Ercan Yılmaz, **Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Etnik Çatışmalar: Etnik Çatışmaların Nedenleri ve Etnik Barışın Tesisi**, Nobel Yayınevi, Ankara, 2007, s. 3.

² Erol Kurubaş, “Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye’deki Kürt Sorunu Örneği”, **Liberal Düşünce**, Sayı 50, İlkbahar 2008, s. 22.

³ Mustafa Aydın, **Kurumlar Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 2000, s.18.

⁴ Yakup Şahin, “Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar: Teorik Bir Giriş”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Şubat 2013, s. 32-33.

sürecini beraberinde getirir.⁵ Çatışma-ekonomi ilişkisini açıklamaya çalışan beş ana teoriden söz edilebilir: Birincisi, biyolojik teoriler, ikincisi insan ihtiyaçları teorisi, üçüncüsü Malthusçu teoriler, dördüncüsü Marksist teoriler, beşincisi ise görelî yoksunluk teorisi.

Darwinizm'den beslenen biyolojik teoriler, çatışmaları insan doğası ile ilişkilendirmekte; insanın doğası itibarıyla hırslı, güç peşinde koşan, güce karşı doyumsuz bir varlık (*homo economicus*) olduğunu, bunun yaşamsal kaynakların sahipliği üzerinden doğal bir hayatta kalma mücadelesine yol açtığını iddia etmektedir.⁶ Biyolojik yaklaşım bağlamında Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinden yola çıkan Burton, her zaman ve her yerde geçerli olan insanî ihtiyaçların tatmin edilmediği durumlarda toplumsal çatışmaların ortaya çıkabileceğini savunmaktadır. Burton'a göre, savaş ve terörizm de dâhil, hemen her sapkın eylem aslında bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılama arzusundan kaynaklanmaktadır.⁷ İhtiyaçları tatmin edilen insanların daha barışçıl olacakları varsayımına dayanan Burton, bu anlamda ekonomik refah ile toplumsal barış arasında doğru orantı kurmaktadır.

Dünya nüfusu geometrik olarak artarken insanların ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakların aynı ölçüde gelişmediği yönündeki Malthusçu tezlerden hareketle, homojen ülkelerde nüfusun artmasıyla birlikte güç temerküzünün artacağı, bunun yayılcı politikalara yol açabileceği, kaynakların azalması ile göçlerin yaygınlaşacağı, bununla bağlantılı olarak göçmenler ile yerliler arasında ekonomik çatışmaların ortaya çıkabileceği tartışılmıştır.⁸ Heterojen nüfuslu ülkelerde ise demografik dengenin bir etnik grubun lehine değişmesi, bu grubun iktidara ve kaynaklara daha fazla sahip olmak istemesi ya da fiilen daha fazla sahip olması, gruplar arası çatışma ihtimalini artırabilecek bir faktör olarak olacaktır.

Marksist teorisyenler ise temelde sınıflar arası ekonomik mücadeleye odaklanmakta; imtiyazlı ve imtiyazsız sınıflar (burjuvazi ve proletarya) arasındaki eşitsizlikleri en temel sosyal çatışma faktörü olarak ele almaktadırlar.⁹ Marksizm'den esinlenen "iç sömürgecilik" tezine göre,

⁵ James E. Dougherty ve Robert L. Pfatzgraff, **Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey**, Harper and Row Publishers, New York, 1990, s. 187; Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Muhittin Ataman (Ed.), *Dünya Çatışma Bölgeleri*, Nobel Yay., Ankara, 2004, s. x.

⁶ Konrad Lorenz, **Das Sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression**, Verlag Dr Borotha-Schoeler, Viyana, 1963.

⁷ John W. Burton, **Deviance, Terrorism, and War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems**, St. Martin's Press, New York, 1979; John W. Burton, **Conflict: Human Needs Theory**, St. Martin's Press, New York, 1990; Yılmaz, **Soğuk Savaş Sonrası...**, s. 150-151.

⁸ Nazli Choucri, **Population and Conflict: New Dimensions of Population Dynamics**, UN Fund for Population Activities, New York, 1983.

⁹ Karl Marx, **A Contribution to the Critique of Political Economy**, Progress Publishers, Moskova, 1977; Vladimir İlyiç Lenin, **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, Çev. Cemal Süreyya, Sol Yayınları, Ankara, 1969.

devleti yöneten hâkim grupların periferideki grupları “sömürmeye” devam etmesi, ciddi bir çatışma faktörüdür. Diğer bir deyişle, modern ulus-devletleşme sürecinde bazı grupların siyasî ve ekonomik hayatın içinde yer alamaması veya eşitsiz, dengesiz biçimde yer alması ülke içi çatışmalara gerekçe sunabilir.¹⁰

Bu teorilerden farklı olarak, çatışmaların hem ekonomik hem psikolojik boyutuna değinen en önemli teorilerin başında “görelî yoksunluk teorisi” gelmektedir. Buna göre, bir grubun toplumda olmayı arzuladığı yer ile buraya ulaşmayı sağlayacak kaynaklar arasında ciddi bir fark olduğunda, o grup kendisini yoksun hisseder ve hâkim grup veya grupların ayrımcı politikalarını bu yoksunluğun sebebi olarak gördüğünde toplumsal çatışmanın fitili ateşlenmiş olur. Özetle, ekonomik eşitsizlik veya ayrımcılığın toplumsal çatışmaya yol açması için öncelikle insanların yoksun olduklarının farkına varmaları, bu yoksunluğun herkes tarafından değil sadece kendi grupları tarafından yaşandığını, bunun bir haksızlık olduğunu ve bu durumun ancak siyasî mobilizasyon yoluyla değiştirilebileceğini düşünmeleri gerekir.¹¹

Çatışma-ekonomi ilişkisine dair teorilerin tamamı, realitenin bir boyutunu tasvir etmektedir. Bir etnik grubun ülke ortalamasından daha fakir veya daha zengin olması o ülkede iç savaş yaşanma ihtimalini artırabilir¹² ancak bir grubun etnik kimliğini ifade etme arzusu, ekonomik şartlardan bağımsız da olabilir. Nitekim bazı etnik gruplar, daha iyi şartlar sunulsa bile, başka bir etnik grubun hâkimiyeti altında olmayı kabul etmezler.¹³ Bu noktadan hareketle, ekonomik koşulların etnik çatışmalarda araçsal bir rol üstlendiği söylenebilir. Zira etno-milliyetçi isyanlar daha çok güçlü kimliğe sahip gruplarda ortaya çıkar; siyasî, ekonomik ve kültürel şikâyetler etnik grubun örgütlenmesi açısından teşvik edici unsurları oluşturur; bu unsurları kullanabilen etkili bir liderlik, grubun mobilizasyon kapasitesini artırır; dış siyasî faktörler ise grubun devlete karşı mobilize olma fırsatlarını belirler.¹⁴ Dış müdahale faktörleri bakımından

¹⁰ Şahin, “Çatışma Teorileri...”, s. 39; Pablo Gonzalez Casanova, “Internal Colonialism and National Development”, *Studies in Comparative International Development*, Cilt 1, Sayı 4, 1965, ss. 27–37; Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*, University of California Press, Berkeley, 1975.

¹¹ Ayşe Betül Çelik, “Etnik Çatışmaların Çözümünde Siyaset Bilimi ve Uyuşmazlık Çözümü Yaklaşımları”, Nimet Beriker (Ed.), *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 168; Şahin, “Çatışma Teorileri...”, s. 42-43.

¹² David E. Cunningham ve Douglas Lemke, “Beyond Civil War: A Quantitative Examination of Causes of Violence within Countries”, *Civil Wars*, Cilt 16, Sayı 3, 2014, s. 330.

¹³ Yılmaz, *Soğuk Savaş Sonrası...*, s. 8.

¹⁴ Ted Robert Gurr ve Will Moore, “Ethnopolitical Rebellion: A Cross Sectional Analysis of the 1980s with Risk Assessments for the 1990s,” *American Journal of Political Science*, Cilt 41, Sayı 4, 1997, ss.1079–1103; Gregory D. Saxton, “Repression, Grievances, Mobilization, and Rebellion: A New Test of Gurr’s Model of Ethnopolitical Rebellion”, *International Interactions*, 31, s. 3.

gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelere daha avantajlı konumdadırlar.

2. Etnik Çatışmalarda Ekonomik Saiklerin Rolü

Tarihsel süreçte ortaya çıkan ekonomik çıkar temelli etnik çatışmalar daha çok emek piyasasının dışsal faktörlerle etnik olarak bölünmüş olmasından kaynaklanmıştır. Sömürgecilik döneminde ucuz işgücü olarak memleketlerinden alınıp kültürel anlamda tamamen farklı bir coğrafyaya götürülen gruplar ile yerli alt sınıf işgücünü temsil eden gruplar arasında, bilhassa işsizliğin arttığı durumlarda, etnik çatışmalar baş göstermiştir. Guyana ve Trinidad’da yerli Kreoller ile Hindistanlı işçiler arasında; Fildişi Sahili’nde yerliler ile Yukarı Voltalılar (Burkina Fasolular) arasında; Güneydoğu Asya’da Vietnamlı işçiler ile yerliler arasında, Myanmar’da Budist Bamarlar ile Hint kökenliler arasında yaşananlar bu duruma örnektir.¹⁵

Bazı etnik gruplar, göç ettikleri yerlerde belli bir ekonomik sınıfı temsil eder hale gelmiştir. Malezya’daki Çinliler, İngiltere’deki Bangladeşliler buna örnektir.¹⁶ Bu temelde farklı tarihsel bağlamlarda yerlerinden edilmiş olan orta sınıf tüccar azınlık grupları ile yerli orta sınıf arasında gerilimler yaşanmıştır. Fiji, Kenya ve Uganda’daki Hintliler, Nijerya ve Senegal’deki Lübnanlılar, Etiyopya’daki Ermeniler yerli orta sınıfın ekonomik çıkarlarını tehdit ettikleri gerekçesiyle zenofobik yaklaşımlara maruz kalmışlardır. Özellikle Kenya ve Uganda’da Hintli tüccarlara karşı aktif bir lobi faaliyeti yürütülmüştür. Benzer şekilde, Malezya ve Filipinler’de etkin olan yerli iş çevreleri ülkelerindeki Çinli tüccarlara karşı devlet eliyle ayrımcı politikalar uygulanmasını sağlamışlardır.¹⁷

Sömürgeci dönemde bazı etnik-dinsel gruplara veya bölgelere diğerlerinden daha ayrıcalıklı davranılması, buralarda sömürgecilik sonrası dönemde etnik sorunların baş göstermesine zemin hazırlamıştır. Sudan ve Çad’daki Kuzey-Güney çatışmaları bir yönüyle bölgeler arası ekonomik eşitsizliğe yol açan sömürgeci politikaların mirasıdır. Hakeza, Burundi’deki Tutsiler gibi bazı etnik gruplar, hem tarihsel sosyo-politik koşulların hem de sömürgecilik

¹⁵ Pranab Bardhan, “Method in the Madness? A Political-Economy Analysis of the Ethnic Conflicts in Less Developed Countries”, **World Development**, Cilt 25, Sayı 9, s. 1383; Mürsel Bayram ve Yasin Yaylar, “Maynmar’daki Budist Müslüman Çatışmasının Tarihi Dinamikleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 9, Sayı 44, Haziran 2016, s. 367-373.

¹⁶ Steve Fenton ve Harriett Bradley, **Ethnicity and Economy: Race and Class Revisited**, Palgrave Macmillan, New York, 2002, s. 3-4 ve 22.

¹⁷ Bardhan, “Method in the Madness...”, s. 1384.

dönemindeki politikaların sonucu olarak buldukları yerlerde hâkim etnik sınıfa (*ethnoclass*) dönüşmüşlerdir.

Az gelişmiş ülkelerde devlet memurluğu ve yüksek eğitim imkânı üzerinden yürütülen rekabet, etnik çatışmalara yol açabilmektedir. Bu ülkelerde devlet, en büyük işveren konumunda olduğu için memuriyetlerin belli bir etnik gruba tahsis edilmesi, doğal olarak diğer grupları hoşnutsuzluğa sevk etmektedir. Gurr, 1980-1996 yılları arasında siyasî olarak aktif 224 etnik gruptan 176'sının bu anlamda yasal ayrımcılığa uğradığını, 119'unun hâkim etnik gruba göre siyasî ve ekonomik anlamda dezavantajlı konumda olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Nijerya'da İbolara, Moritanya'da Kevrilere, Sudan'da Araplara karşı diğer etnik grupların geliştirdiği ajitatif tutumların kaynağında -başka faktörlerin yanı sıra- bu tarz ayrımcı politikalar yatmaktadır.¹⁹

Etnik çatışmaların ekonomik boyutu bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer husus ise etnik çatışmaların da dâhil olduğu iç savaşlar ile doğal kaynak zenginliği arasındaki ilişkidir. 1960–1999 yılları arasındaki büyük ölçekli 52 iç savaşı analiz eden Collier ve Hoeffler, kaynak bakımından zengin olan bir devletin iç savaş yaşama riskinin sınırlı kaynakları olan bir devletin iç savaş yaşama riskinden çok daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.²⁰ Doğal kaynakların bolluğu durumunda onları kontrol etme hırsı; kaynakların kıt olması veya elde edilen gelirin eşit dağılmaması durumunda ise baş gösteren şikâyetler, bir çatışmanın başlatılma veya sürdürülme gerekçesi olabilmektedir.²¹ Özellikle ani zenginleşme kaynağına kavuşan bir ekonomide mevcut üretim faktörlerinin diğer üretim alanlarından çekilip yeni kaynağa yönelmesi sonucunda toplam üretimin azalması ekonomik şikâyetlere yol açabilmekte; hatta üretici bölgelerde ayrılıkçı hareketleri tetikleyebilmektedir.²²

¹⁸ Ted R. Gurr, "Minorities, Nationalities, and Ethnopolitical Conflict", **Managing Global Chaos: Sources of and Responses to International Conflict**, Chester a. Crocker et al (Ed.), US Institute of Peace, Washington DC, 1996, ss.65-66.

¹⁹ Bardhan, "Method in the Madness", s. 1384.

²⁰ Paul Collier, "The Market for Civil War", **Foreign Policy**, Mayıs/Haziran 2003, s. 40.

²¹ Paul Collier ve Anke Hoeffler, "On the Economic Causes of Civil War", **Oxford Economic Papers**, Cilt 50, Sayı 4, ss.563–573; Sharon E. Hutchinson, **Nuer Dilemmas: Coping with Money, War, and the State**, University of California Press, Berkeley, 1996, s. 9

²² Macartan Humphreys, "Natural Resources, Conflict, and Conflict Resolution: Uncovering the Mechanisms", **Journal of Conflict Resolution**, Cilt 49, Sayı 4, 2005, ss. 508–537; Collier, "The Market for Civil War", ss.41-42; Michael Ross, "Oil, Drugs and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War", Karen Ballentine ve Jake Sherman (Ed.), **The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance**, Boulder, CO, 2003, s. 47–70; Halvard Buhaug, "Geography, Rebel Capability, and the Duration of Civil Conflict", **Journal of Conflict Resolution**, Cilt 53, Sayı 4, 2009, ss. 544–569; Paivi Lujala, "Deadly Combat over Natural Resources: Gems, Petroleum, Drugs, and the Severity of Armed Civil Conflict," **Journal of Conflict Resolution**, Cilt 53, Sayı 1, 2008, ss. 50–71.

Petrol ve elmas gibi kaynakların yanı sıra toprak ve su kaynaklarının paylaşımıyla ilgili mücadeleler de etnik çatışmaların ekonomik saikleri arasında sayılabilir. Hint alt kıtasında, Guatemala’da, Brezilya’nın kuzeyindeki çatışmalarda, hatta İsrail-Filistin Sorunu’nda bu saikin rolü söz konusudur.²³ 2000’li yılların başında dünya gündemine gelen Darfur Sorunu’nun arka planında da benzer bir paylaşım mücadelesi yatmaktadır. Darfur’un kuzeyinde 1985 yılında başlayan kuraklıktan ötürü güneye doğru inen çoban Arap kabileler ile genelde bölgenin güneyinde meskûn olan çiftçi Fur kabileler arasında sulak ve otlak araziler üzerinden küçük çaplı çatışmalar yaşanmıştır. Bölgedeki su ve meralara eşit erişim hakkı üzerinden başlayan husumet, kabile taassubuyla birleşince Arap-Fur gerginliği kısa sürede etno-politik bir mecraya çekilmiştir.²⁴ Bu tarz çatışmaların siyasallaşarak kontrol edilemez biçimde büyümesi, hem ulus-devletleşme ile geleneksel çatışma çözüm mekanizmalarının ortadan kalkması hem modernleşmenin sonucu olarak geleneksel eşitlikçi/paylaşımçı normların erozyona uğraması ile de ilişkilidir.²⁵

3. Etnik Çatışmalarda Ekonomik Gelişme Göstergelerinin Rolü

Ekonomik gelişme, genellikle bir ekonomideki niceliksel ve niteliksel gelişmeler ile vatandaşların genel refah durumunu ifade etmektedir. Ekonomik gelişmenin en önemli göstergeleri; sürdürülebilir ekonomik büyüme, kişi başı millî gelirin yüksek olması ve dengeli dağılımı, bölgelerin dengeli gelişimi, sağlık ve eğitim gibi hizmetlerin herkese tatmin edici derecede sunulması, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaştırılması, sosyo-kültürel altyapının iyileştirilmesi ve insan haklarının geliştirilmesi gibi siyasal, sosyal, kültürel gelişmelerdir.²⁶

Bu göstergeler, etnik çatışmaların çözümünü teşvik eden bir unsur olabilir. Örneğin, Kıbrıs Rum kesiminin Avrupa Birliği üyeliği kesinleştikten sonra Kıbrıslı Türklerin adada derhal bir çözüme gidilmesi yönündeki talepleri, daha çok ekonomik refah beklentisiyle ilgilidir.²⁷ Bu varsayımdan hareketle, etnik çatışmaları önlemenin en önemli yolunun refah düzeyini

²³ Bardhan, “Method in the Madness...”,

²⁴ Mahmood Mamdani, **Saviors and Survivors: Darfur Politics, and the War on Terror**, Doubleday, New York, 2009, s. 233; Mürsel Bayram, “Yerel ve Küresel Boyutlarıyla Darfur Sorunu”, **Dünya Siyasetinde Afrika 1**, İsmail Ermağan (Ed.), Nobel Kitabevi, Ankara, 2014, s. 180; Mürsel Bayram, “Sudan’ın Etnopolitik Sorunlarını Besleyen Faktörlerin Tarihsel Bir Analizi”, **Tarihin Peşinde**, Sayı 16, 2016, s. 197-224.

²⁵ Rein Haagsma ve Pierre Mouche, “Egalitarian Norms, Economic Development, and Ethnic Polarization”, **Journal of Comparative Economics**, 41, 2013, s. 719-744.

²⁶ Rifat Altan, “Ekonomik Büyüme mi, Kalkınma mı?”, **Dünya Gazetesi**, 6 Ocak 2011; Mürsel Bayram, “Afrika Genelinde İstisnai Bir Devlet: Botswana”, **ADAM Akademi**, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2014, s. 81; Amartya Sen, “Development: Which Way Now?”, **The Economic Journal**, Cilt 93, Sayı 372, Aralık 1983, s. 748.

²⁷ Yılmaz, *Soğuk Savaş Sonrası...*, s. 152.

yükseltmekten geçtiği öne sürülebilir.²⁸ Ancak İngiltere, Kanada, Fransa, İspanya gibi refah düzeyi yüksek ülkelerde de etnik sorunların var olması, söz konusu önerinin genel geçer nitelikte olmadığını göstermektedir.

Kişi başı gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH) miktarı düşük olan ülkelerin iç savaş yaşama riski daha yüksek bulunmaktadır. Nitekim etnik çatışmalar nedeniyle Birleşmiş Milletler'in müdahale ettiği ülkelerde kişi başı millî gelir 2000 doların altındadır.²⁹ GSYH bir ülkedeki isyanın fırsat maliyetini belirleyebileceği gibi devletin o isyanı bastırabilme kapasitesinin göstergesi de olabilir.³⁰ Etnik nitelikli bir isyana katılımın fırsat maliyetinin düşük olması, etnik çatışma riskini artıran bir etken olarak değerlendirilebilir.³¹ GSYH aynı zamanda devletin isyan bastırma kapasitesini de belirlediği için GSYH ile orantılı olarak devlet kapasitesinin düşük olması, etnik çatışmanın büyüüp kontrol edilememe ihtimalini artırmaktadır.³² Kısacası, kişi başı GSYH ile etnik ve diğer devlet içi çatışmaların boyutu arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda, Afrika'da son 30 yıl zarfında artan etnik çatışmalar, 1970 ve 80'li yıllarda kıta genelinde ekonomik büyümenin negatif seyredip 1990'larda tamamen durgunlaşmış olması ile ilişkilendirilmiştir.³³ Zira 1990'ların sonunda kıtada kişi başı GSYH, 1960'lardakinden daha düşük durumdaydı.³⁴ 1990-2007 yılları arasında çatışmalara bağlı ölümlerin kıtaların ve bölgelerin yüzölçümlerine oranı incelendiğinde de Afrika kıtasının yüzde 88 ile ilk sırada yer aldığı görülecektir. Ortalama ömür ve okuryazarlık oranı gibi gelişmişlik göstergelerini içeren İnsanî Gelişme Endeksi'ne bakıldığında yine Afrika'nın alt sıralarda yer aldığı; Sahra altı Afrika'dan sadece Gana, Gabon, Ekvator Ginesi, Namibya, Botswana ve Güney Afrika'nın orta düzeyde insanî gelişme kategorisine dâhil olduğu görülmektedir.

Etno-lengüistik heterojenitenin birçok ülkede siyasî ve ekonomik eşitliğin teminini zorlaştırdığı; bilhassa Afrika ülkelerinin çok fazla etnik fraksiyon barındırdıkları için

²⁸ Donald L. Horowitz, **Ethnic Groups in Conflict**, California University Press, Berkeley, 1985, s. 653-680.

²⁹ Yılmaz, **Soğuk Savaş Sonrası...**, s. 23.

³⁰ Bir iktisadî kavram olarak fırsat maliyeti, "önümüze konan ve her biri bizim için değerli veya arzu edilir olan iki ya da daha fazla seçenekten birini seçtiğimizde, onu seçmenin doğal bir sonucu olarak, vazgeçtiğimiz diğer seçeneklerden en iyisinin bizim için değerini ifade eder. Neoklasik iktisat, rasyonel olduğunu varsaydığı bireylerin sistematik olarak fırsat maliyetini aşacak faydayı sağlayan seçenekleri tercih edeceğini söyler". Bkz. Mustafa Özer ve Ahmet Tiryaki (ed.), **İktisada Giriş I**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2014, s. 24.

³¹ Lars-Erik Cederman ve Luc Girardin, "Beyond Fractionalization: Mapping Ethnicity onto Nationalist Insurgencies", **American Political Science Review**, Cilt 101, Sayı 1, 2007, s.173-85; James Fearon, Kimuli Kasara ve David Laitin, "Ethnic Minority Rule and Civil War Onset", **American Political Science Review**, Cilt 101, Sayı 1, 2007, ss.187-93.

³² Cunningham ve Lemke, "Examination of Causes...", s. 334.

³³ E. Wayne Nafziger, "Economic Development, Inequality, War, and State Violence", **World Development**, Cilt 30, Sayı 2, s. 154.

³⁴ World Bank, **Can Africa Claim the 21st Century?**, Washington DC, 2000, s. 1.

yeterince yüksek ekonomik performans gösteremedikleri iddia edilmiştir.³⁵ Kenya vakasını inceleyen Kabiri, bu iddianın son derece sorunlu olduğunu, etnik bilinç ve kimlik olgusunun tamamen göz ardı edildiğini ortaya koymuştur.³⁶

Ekonomik gelişme bakımından bölgeler arası eşitsizlik söz konusu olduğunda, etnik çatışma faktörü bağlamında ekonominin yavaş ya da hızlı büyümesi önemsizleşmektedir. Zira bir etnik grubun ülke ortalamasından daha fakir olması kadar daha zengin olması da çatışma ihtimalini artırmaktadır.³⁷ Diğer bir ifadeyle, hem Bakonjo/Uganda gibi geri kalmış bölgelerde yaşayan etnik gruplar hem de Quebec/Kanada gibi gelişmiş bölgelerde yaşayan gruplar farklı ekonomik gerekçelerle etno-politik mobilizasyona yönelebilmektedir. Ekonomik olarak ihmal edilmiş bölgelerde yoğunlaşan etnik gruplar, genellikle ülke içi ‘eşitsiz gelişme’ye karşı çıkarken refah düzeyi yüksek bölgelerde bulunan etnik gruplar da kendi bölgelerinin gelirleriyle ülkenin geri kalanını sübvansede etmeyi reddetme eğilimi gösterirler. Nitekim 1980lerde ekonomik olarak diğer Yugoslav cumhuriyetlerinden daha iyi durumda olan Hırvatistan ve Slovenya, başta Kosova olmak üzere diğer Yugoslav cumhuriyetlerinin gelişmesini hızlandırmak için oluşturulan fona şiddetle karşı çıkmışlardır. Hakeza, endüstriyel olarak İspanya’nın diğer bölgelerinden daha gelişmiş durumda olan Bask bölgesinde ayrılıkçıların dillendirdiği bir protest şarkıda, İspanya “ağzı Bask ülkesinde, memesi Madrid’de olan bir inek” olarak tanımlanmaktadır.³⁸ Basklıların yanı sıra Katalanlar da İspanya dâhilinde geniş bir siyasî ve ekonomik özerklik elde ettiği halde bölgede ayrılıkçı eğilimlerin devam ediyor olması, ekonomik gelişme düzeyinin yüksekliği ile etnik çatışmaların sona ermesi arasında doğru orantının olmadığını göstermektedir. Zira ekonomik refah ve eğitim imkânları arttıkça sosyal sermaye ve mobilizasyon da artmakta, böylece ekonomik şikâyetler yeniden tanımlanabilmektedir.³⁹ Ancak ekonomik statüsü yüksek olan devletler, demokratik kanallarını açık tutma ve etnik sorunları “çevreleme” konusunda, ekonomik statüsü düşük olan ülkelere göre daha kabiliyetli sayılabilirler.⁴⁰

Quebec, Bask, İskoçya vb. örnekler dikkate alındığında işsizlik, eğitimsizlik ve bölgeler arası gelir eşitsizliği ile etnik çatışmalar arasında tek yönde genellenebilir bir ilişki söz konusu değildir. Tespit edilebilen ilişkiler de ülke geneline yayılan (*overall*) eşitsizlikten ziyade yatay

³⁵ Alberto Alesina and Eliana La Ferrara, “Ethnic Diversity and Economic Performance”, **Journal of Economic Literature**, Cilt 43, Sayı 3, 2005, s. 762-799.

³⁶ Ngeta Kabiri, Ethnic Diversity and Development in Kenya: Limitations of Ethnicity as a Category of Analysis”, **Commonwealth and Comparative Politics**, Cilt 52, Sayı 4, 2014, ss. 513-534.

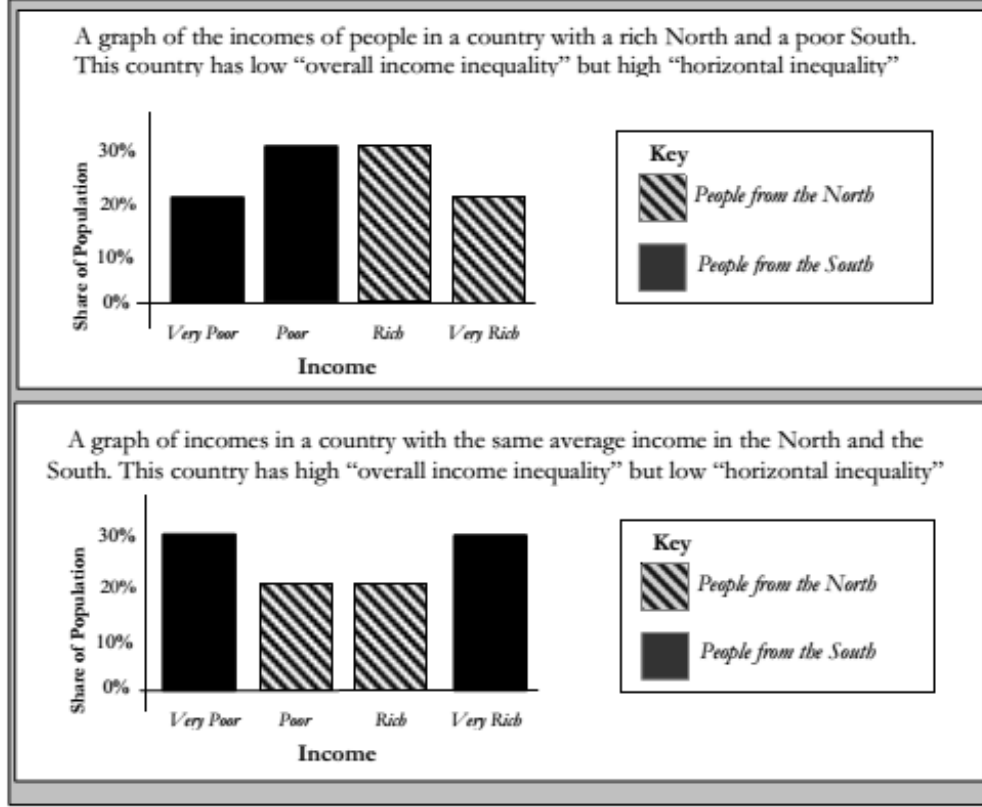
³⁷ Cunningham ve Lemke, “Examination of Causes...”, s. 334.

³⁸ Bardhan, “Method in the Madness...”,

³⁹ Saxton, “Repression, Grievances...”, s. 21.

⁴⁰ Ted R. Gurr ve Barbara Harff, **Ethnic Conflict in World Politics**, Oxford, 1994, s. 91.

eşitsizlikle bağlantılıdır.⁴¹ Bir ülkenin iki bölgesi arasında fakir, çok fakir, zengin ve çok zengin kesimlerin gelirlerinin birbirine oranına dayanan eşitsizlik biçimleri Şekil 1’de özetlenmektedir.

Şekil 1. Genel ve Yatay Gelir Eşitsizliği Örneği (Kaynak: Humphreys, *Economics and Violent Conflict*)

Bölgeler arası ekonomik eşitsizliğin Türkiye’deki Kürt Sorunu’nda da önemli bir etken olduğu sıkça dile getirilmiştir.⁴² Belli dönemlerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine devlet eliyle yeterli yatırımların yapılmadığı söylenebilir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti’nde bölgeler arası yatırım serbestisinin olduğu, bu konuda belli bir etnik grup lehine yasal düzenlemelerin olmadığı bilinmektedir. Edirneli bir girişimci Hakkârî’de, Hakkârîli bir girişimci de dilerse Edirne’de yatırım yapabilmektedir. Buna rağmen, güvenlik vb. gerekçelerle bölgeler arası yatırım ve gelir eşitsizliğinin oluşması, etnik hoşnutsuzlukları besleyebilmekte, bölgesel ve ülkesel düzeyde siyasî istikrarsızlığa yol açabilmekte, siyasî

⁴¹ Macartan Humphreys, *Economics and Violent Conflict*, Harvard University, 2003, s. 3.

⁴² Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, **Terör ve Şiddet Olayları Kapsamında Yaşam Hakkı İhlallerini İnceleme Raporu**, 24. Dönem, 3. Yasama Yılı, 2013, s. 121; Hakan Akşen ve Bekir Koç, “Terör Olaylarına Karışanların Sosyo-Ekonomik ve Eğitim Durumları ile Bazı Demografik Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi”, **Terörün Sosyal Psikolojisi**, Murat Sever, Hüseyin Cinoğlu, Oğuzhan Başbüyük (Ed.), Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2010, s. 195-210.

istikrarsızlık da ülkeye yabancı yatırımların gelmesini engelleyebilmektedir.⁴³ Bu anlamda etnik çatışmalar ile ekonomik gelişme arasında ters yönlü bir ilişki de söz konusudur. Başka bir ifadeyle, ekonomik gelişme düzeyi etnik çatışmaları çeşitli boyutlarda etkilerken etnik çatışmalar da ekonomik gelişmeyi etkilemektedir.⁴⁴ Çoğu vakada etnik çatışmalar sonucunda, kaynaklar mevcut ekonomik altyapıdan çekildiği için yasal olmayan bir ekonomi ortaya çıkmakta; savunma harcamalarına ağırlık verilmesi nedeniyle ekonomik bütçede dengesizlikler meydana gelmekte⁴⁵; böylece etnik çatışmalar ile ekonomik gelişme arasında sürekli olarak birbirini olumsuz yönde etkileyen bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Sömürgeci dönemde işgücü piyasasının etnik temelde bölünmüş olması, modern ulus-devletleşme sürecinde geleneksel çatışma çözüm mekanizmalarının ortadan kalkması ve eşitlikçi/paylaşımcı normların erozyona uğraması, devletin en büyük işveren konumunda olduğu ülkelerde memuriyetlerin belli bir etnik gruba tahsis edilmesi vb. durumlar birçok ülkede ekonomik şikâyetlere dayalı etnik çatışmaların patlak vermesine yol açmıştır. Ancak büyük ölçekli etnik ayaklanmaların daha çok güçlü kimliğe sahip gruplarda ortaya çıktığı; siyasî, ekonomik ve kültürel şikâyetlerin etnik grupların örgütlenmesi açısından teşvik edici unsurları oluşturduğu belirtilmelidir.

Bu anlamda ekonomik gelişme ile etnik çatışmalar arasında tek yönlü ve dünya çapında genellenebilir bir ilişkiden söz etmek güçtür. Zira bir etnik grubun ülke ortalamasından daha fakir olması kadar daha zengin olması da çatışma ihtimalini artıran bir faktördür. Hem Uganda gibi az gelişmiş ülkelerde yaşayan etnik gruplar hem Kanada gibi gelişmiş ülkelerde yaşayan gruplar farklı ekonomik gerekçelerle etno-politik mobilizasyona yönelebilmektedir. Ekonomik olarak ihmal edilmiş bölgelerde yoğunlaşan etnik gruplar, genellikle ülke içi eşitsiz gelişmeye karşı çıkarken refah düzeyi yüksek bölgelerde bulunan etnik gruplar da kendi bölgelerinin gelirleriyle ülkenin geri kalanını sübvansetmeyi reddetme eğilimi gösterirler. 1980lerde ekonomik olarak diğer Yugoslav cumhuriyetlerinden daha iyi durumda olan Hırvatistan ve Slovenya, diğer Yugoslav cumhuriyetlerinin gelişmesini hızlandırmak için oluşturulan fona şiddetle karşı çıkmışlardır. Aynı şekilde Bask ve Katalonya bölgelerinin

⁴³ Alberto Alesina ve Roberto Perotti, Roberto, "Income Distribution, Political Instability, and Investment", **European Economic Review**, Cilt 40, Sayı 6, 1996, ss.1203-1228; Holger Strulik, "Social Composition, Social Conflict, and Economic Development", **The Economic Journal**, 118, Temmuz 2008, s. 1145.

⁴⁴ Monica P. Escaleras ve Charles A. Register, "Ethnic Tensions and Social Infrastructure", **Applied Economics**, 43, 2011, s. 1045-1057.

⁴⁵ Çelik, "Etnik Çatışmaların Çözümünde...", s. 176.

İspanya dâhilinde geniş bir siyasî ve ekonomik özerklik elde ettikleri halde ayrılıkçı eğilimlerinin devam ediyor olması, ekonomik gelişme düzeyinin yüksekliği ile etnik sorunların sona ermesi arasında doğru orantının olmadığını göstermektedir. Çünkü ekonomik refah ve eğitim imkânları ile birlikte beşerî sermaye ve mobilizasyon fırsatları da artmakta, böylece ekonomik şikâyetler etnik kimlik temelinde yeniden tanımlanabilmektedir.

Şu var ki gelişmiş devletler, demokratik siyaset kanallarını açık tutarak etnik sorunları “çevreleme” konusunda, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere göre daha kabiliyetli olabilmektedirler. Etnik çatışmaların daha çok dış müdahale faktörleriyle uluslararasılaştığı dikkate alınır, gelişmiş ülkelerin bu konuda da az gelişmiş ülkelere göre daha avantajlı konumda oldukları görülür. Zira gelişmiş ülkelerin az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki çatışmalara müdahale edebilme potansiyelleri ile az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerdeki etnik sorunlara müdahale edebilme kapasiteleri aynı değildir.

Kaynakça

Akşen, Hakan ve Koç, Bekir, “Terör Olaylarına Karışanların Sosyo-Ekonomik ve Eğitim Durumları ile Bazı Demografik Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi”, **Terörün Sosyal Psikolojisi**, Murat Sever, Hüseyin Cinoğlu, Oğuzhan Başbüyük (Ed.), Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2010, s.195-210.

Alesina, Alberto ve La Ferrara, Eliana, “Ethnic Diversity and Economic Performance”, **Journal of Economic Literature**, Cilt 43, Sayı 3, 2005, s.762-799.

Alesina, Alberto ve Perotti, Roberto, “Income Distribution, Political Instability, and Investment”, **European Economic Review**, Cilt 40, Sayı 6, 1996, s.1203-1228.

Altan, Rıfat, “Ekonomik Büyüme mi, Kalkınma mı?”, **Dünya Gazetesi**, 6 Ocak 2011.

Aydın, Mustafa, **Kurumlar Sosyolojisi**, Vadi Yay., Ankara, 2000.

Bardhan, Pranab, “Method in the Madness? A Political-Economy Analysis of the Ethnic Conflicts in Less Developed Countries”, **World Development**, Cilt 25, Sayı 9.

Bayram, Mürsel, “Yerel ve Küresel Boyutlarıyla Darfur Sorunu”, **Dünya Siyasetinde Afrika 1**, İsmail Ermağan (Ed.), Nobel Kitabevi, Ankara, 2014.

Bayram, Mürsel, “Afrika Genelinde İstisnâî Bir Devlet: Botswana”, **ADAM Akademi**, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2014.

Mürsel Bayram ve Yasin Yaylar, “Myanmar’daki Budist Müslüman Çatışmasının Tarihî Dinamikleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 9, Sayı 44, Haziran 2016, s.367-373.

Bayram, Mürsel, “Sudan’ın Etnopolitik Sorunlarını Besleyen Faktörlerin Tarihsel Bir Analizi”, **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Sayı 16, Ekim 2016, s.197-224.

Buhaug, Halvard, “Geography, Rebel Capability, and the Duration of Civil Conflict”, **Journal of Conflict Resolution**, Cilt 53, Sayı 4, 2009, s.544-569.

Burton, John W., **Conflict: Human Needs Theory**, St. Martin’s Press, New York, 1990.

Burton, John W., **Deviance, Terrorism, and War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems**, St. Martin’s Press, New York, 1979.

13 Casanova, Pablo Gonzalez, “Internal Colonialism and National Development”, **Studies in Comparative International Development**, Cilt 1, Sayı 4, 1965, s.27-37.

Cederman, Lars-Erik ve Girardin, Luc, “Beyond Fractionalization: Mapping Ethnicity onto Nationalist Insurgencies”, **American Political Science Review**, Cilt 101, Sayı 1, 2007, s.173-185.

Choucri, Nazli, **Population and Conflict: New Dimensions of Population Dynamics**, UN Fund for Population Activities, New York, 1983.

Collier, Paul ve Hoeffler, Anke, “On The Economic Causes of Civil War”, **Oxford Economic Papers**, Cilt 50, Sayı 4.

Collier, Paul, “The Market for Civil War”, **Foreign Policy**, Mayıs/Haziran 2003.

Cunningham, David E. ve Lemke, Douglas, “Beyond Civil War: A Quantitative Examination of Causes of Violence within Countries”, **Civil Wars**, Cilt 16, Sayı 3, 2014.

Çelik, Ayşe Betül, “ Etnik Çatışmaların Çözümünde Siyaset Bilimi ve Uyuşmazlık Çözümü Yaklaşımları”, Nimet Beriker (Ed.), **Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Dougherty, James E. ve Pfatzgraff, Robert L., **Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey**, Harper and Row Publishers, New York, 1990.

Escaleras, Monica P. ve Register, Charles A., “Ethnic Tensions and Social Infrastructure”, **Applied Economics**, 43, 2011, s.1045-1057.

Fearon, James; Kasara, Kimuli ve Laitin, David, “Ethnic Minority Rule and Civil War Onset”, **American Political Science Review**, Cilt 101, Sayı 1, 2007, s.187-193.

Fenton, Steve ve Bradley, Harriett, **Ethnicity and Economy: Race and Class Revisited**, Palgrave Macmillan, New York, 2002.

Gurr, Ted R. ve Harff, Barbara, **Ethnic Conflict in World Politics**, Oxford, 1994.

Gurr, Ted R.ve Moore, Will, “Ethnopolitical Rebellion: A Cross Sectional Analysis of the 1980s with Risk Assessments for the 1990s,” **American Journal of Political Science**, Cilt 41, Sayı 4, 1997, s.1079-1103.

Haagsma, Rein ve Mouche, Pierre, “Egalitarian Norms, Economic Development, and Ethnic Polarization”, **Journal of Comparative Economics**, 41, 2013, s.719-744.

Hechter, Michael, **Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development**, University of California Press, Berkeley, 1975.

Horowitz, Donald L., **Ethnic Groups in Conflict**, California University Press, Berkeley, 1985, s.653-680.

Humphreys, Macartan, “Natural Resources, Conflict, and Conflict Resolution: Uncovering the Mechanisms”, **Journal of Conflict Resolution**, Cilt 49, Sayı 4, 2005, s.508-537.

Humphreys, Macartan, **Economics and Violent Conflict**, Harvard University, 2003.

Hutchinson, Sharon E., **Nuer Dilemmas: Coping with Money, War, and the State**, University of California Press, Berkeley, 1996.

İnat, Kemal, Burhanettin Duran ve Muhittin Ataman (Ed.), **Dünya Çatışma Bölgeleri**, Nobel Yay., Ankara, 2004.

Kabiri, Ngeta, "Ethnic Diversity and Development in Kenya: Limitations of Ethnicity as a Category of Analysis", **Commonwealth and Comparative Politics**, Cilt 52, Sayı 4, 2014, s.513-534.

Kurubaş, Erol, "Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye'deki Kürt Sorunu Örneği", **Liberal Düşünce**, Sayı 50, İlkbahar 2008.

Lenin, Vilademir İlyiç, **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, Çev. Cemal Süreyya, Sol Yayınları, Ankara, 1969.

Lorenz, Konrad, **Das Sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression**, Verlag Dr Borotha-Schoeler, Viyana, 1963.

Lujala, Paivi, "Deadly Combat over Natural Resources: Gems, Petroleum, Drugs, and the Severity of Armed Civil Conflict," **Journal of Conflict Resolution**, Cilt 53, Sayı 1, 2008, s.50-71.

15

Mamdani, Mahmood, **Saviors and Survivors: Darfur Politics, and the War on Terror**, Doubleday, New York, 2009.

Marx, Karl, **A Contribution to the Critique of Political Economy**, Progress Publishers, Moskova, 1977.

Nafziger, E. Wayne, "Economic Development, Inequality, War, and State Violence", **World Development**, Cilt 30, Sayı 2.

Özer, Mustafa ve Tiryaki, Ahmet (ed.), **İktisada Giriş I**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2014.

Partant, François, **Kalkınmanın Sonu**, Birey ve Toplum Yay., Çev. F. Başkaya, Ankara, 1985.

Ross, Michael, "Oil, Drugs and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War", Karen Ballentine ve Jake Sherman (Ed.), **The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance**, Boulder, CO, 2003, s.47-70.

Saxton, Gregory D., “Repression, Grievances, Mobilization, and Rebellion: A New Test of Gurr’s Model of Ethnopolitical Rebellion”, **International Interactions**, 31.

Sen, Amartya, “Development: Which Way Now?”, **The Economic Journal**, Cilt 93, Sayı 372, Aralık 1983.

Şahin, Yakup, “Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar: Teorik Bir Giriş”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Şubat 2013.

Topçu, Nurettin, **Sosyoloji**, Dergâh Yay., İstanbul, 2001,

Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, **Terör ve Şiddet Olayları Kapsamında Yaşam Hakkı İhlallerini İnceleme Raporu**, 24. Dönem, 3. Yasama Yılı, 2013.

World Bank, **Can Africa Claim the 21st Century?**, Washington DC, 2000.

Yılmaz, Muzaffer Ercan, **Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Etnik Çatışmalar: Etnik Çatışmaların Nedenleri ve Etnik Barışın Tesisi**, Nobel Yay., Ankara, 2007.